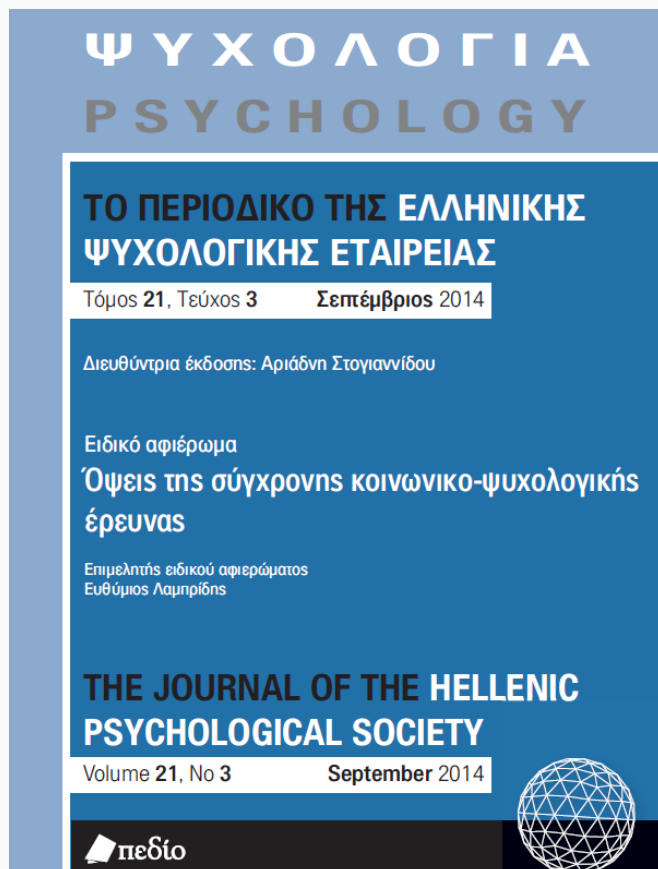

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 21, No 3 (2014)

Value crisis or the values of crisis: Stability and change of personal and political values in Greece of recession

Βασίλης Παυλόπουλος

doi: [10.12681/psy_hps.23502](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23502)

Copyright © 2020, Βασίλης Παυλόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Παυλόπουλος Β. (2020). Value crisis or the values of crisis: Stability and change of personal and political values in Greece of recession. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 21(3), 334–353. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23502

Κρίση αξιών ή οι αξίες της κρίσης: Σταθερότητα και μεταβολή προσωπικών και πολιτικών αξιών στην Ελλάδα της ύφεσης¹

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έρευνα αυτή επιχειρεί να εξετάσει τη σταθερότητα και τη μεταβολή των προσωπικών αξιών, των πολιτικών αξιών και της πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Με βάση την εκσυγχρονιστική θεωρία του Inglehart (1971, 2008) και το μοντέλο διπλής επεξεργασίας για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της πολιτικής ιδεολογίας (Duckitt & Sibley, 2010), υποθέσαμε ότι η πρόσληψη της κρίσης ως απειλής θα οδηγήσει σε υποχώρηση των αξιών που σχετίζονται με την ελευθερία από το άγχος και σε μετακίνηση προς το συντηρητισμό. Παράλληλα, εξετάστηκαν οι συσχετίσεις των αξιών με την ιδεολογία, καθώς και η σύγκλιση ενός δομικού μοντέλου των συσχετίσεων αυτών με τα θεωρητικά σχήματα, συγκριτικά για τους δύο χρόνους μέτρησης. Το δείγμα αποτέλεσαν 385 άτομα (52% γυναίκες, μέση ηλικία 41,7 έτη) το 2009 και 521 άτομα (50% γυναίκες, μέση ηλικία 38,7 έτη) το 2014. Οι συμμετέχοντες συμπλήρωσαν ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς για τις προσωπικές αξίες (Schwartz και συν., 2001), τις πολιτικές αξίες (Schwartz και συν., 2010) και την πολιτική ιδεολογία (αριστερά/δεξιά). Τα ευρήματα στήριξαν μόνο μερικώς τις ερευνητικές υποθέσεις, καθώς καταγράφηκε υποχώρηση των αξιών της αυθυπέμβασης (παγκοσμιοότητα, ισοτιμία), αλλά συγχρόνως και του συντηρητισμού (παράδοση, συμμόρφωση, ασφάλεια), αν και μικρού μεγέθους. Από το άλλο μέρος, η υιοθέτηση συντηρητικών αξιών οδήγησε σε πιο δεξιό προσανατολισμό στο δεύτερο χρόνο μέτρησης (2014). Επιπλέον, επιβεβαιώθηκε η σταθερότητα ενός αξιακού μοντέλου της ιδεολογίας που περιλαμβάνει δύο συνιστώσες: διατήρηση έναντι αλλαγής του status και αποδοχή έναντι απόρριψης των κοινωνικών ανισοτήτων.

Λέξεις-κλειδιά: Προσωπικές αξίες, Πολιτικές αξίες, Πολιτική αυτοτοποθέτηση, Σταθερότητα και μεταβολή, Οικονομική κρίση.

1. Η διεξαγωγή της έρευνας και η συγγραφή της παρούσας δημοσίευσης χρηματοδοτήθηκαν από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

2. Διεύθυνση: Τμήμα Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή (κυψέλη 505), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πανεπιστημιόπολη, 15703 Αθήνα. E-mail: vpravlor@psych.uoa.gr

1. Εισαγωγή

Η επίκληση στοιχείων προς επίρρωση του ισχυρισμού ότι η Ελλάδα διέρχεται περίοδο σοβαρής οικονομικής ύφεσης μοιάζει εξ ορισμού περιττή. Από την υπογραφή της δανειακής σύμβασης ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, γνωστής ως «μνημόνιο» (Μάιος 2010), μέχρι την ψήφιση του λεγόμενου «μεσοπρόθεσμου» ή «δεύτερου μνημονίου» (Φεβρουάριος 2012), η ελληνική κρίση χρέους έχει γίνει –μεταξύ άλλων– διαδικτυακός τόπος και εγκυκλοπαιδικό λήμμα². Αν οι δημοσιονομικοί δείκτες είναι κατανοητοί κυρίως από τους ειδικούς, οι επιπτώσεις στην οικονομία της καθημερινής ζωής υπήρξαν καταλυτικές. Η ανεργία εκτινάχθηκε στο 27,8% (Α' τρίμηνο 2014) και η Ελλάδα τοποθετείται από τη Eurostat και τον ΟΟΣΑ στις χειρότερες θέσεις διεθνώς όσον αφορά τη φτώχεια, με ποσοστά που αντιστοιχούν στο 23,1% του γενικού πληθυσμού και στο 26,5% μεταξύ των παιδιών (Τσέλλου, Καζάκος, Ρηγίνος & Λιαργκόβας, 2014).

Οι προεκτάσεις της οικονομικής ύφεσης στο κοινωνικό πεδίο ήταν πολλαπλές και σαρωτικές. Η αμφισβήτηση του πολιτικού κατεστημένου αποτυπώνεται στην αλματώδη άνοδο των εκλογικών ποσοστών της, κατηγορούμενης και ως εγκληματικής οργάνωσης, ακροδεξιάς Χρυσής Αυγής (από 0,3% το 2009 στο 6,9% το 2012). Οι άμεσες και έμμεσες συνέπειες από την περικοπή δαπανών στο χώρο της υγείας περιλαμβάνουν, ενδεικτικά, την αύξηση στο γενικό πληθυσμό των ποσοστών της κατάθλιψης, των αυτοκτονιών και της παιδικής θνησιμότητας, ακόμα και την επανεμφάνιση εξαφανισμένων ασθενειών (Kentikelenis, Karanikolos, Reeves, McKee & Stuckler, 2014). Η εκτόξευση της ανεργίας των νέων έως 25 ετών στο 61% (Α' τρίμηνο 2014), η μεσοσταθμική περικοπή της δημόσιας δαπάνης για την παιδεία έως 47% μεταξύ 2009-2016 και η διαρροή νέων επιστημόνων στο εξωτερικό οδηγούν στον χαρακτηρισμό μιας ολό-

κληρης γενιάς ως «χαμένης». Ας σημειωθεί ότι η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των 10 κορυφαίων χωρών παγκοσμίως στη μετανάστευση αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, με ποσοστό 12% (World Bank, 2011). Ο κατάλογος των στοιχείων είναι καταδικασμένος να παραμένει ελλειπής, καθώς αυτά ενδέχεται να έχουν ήδη ξεπεραστεί μέχρι τη δημοσίευσή τους.

Μια κοινή διαπίστωση που επανέρχεται σταθερά στο δημόσιο διάλογο, αλλά και μεταξύ των ειδικών από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, είναι ότι η οικονομική κρίση εκλαμβάνεται ως «κρίση αξιών» (Rousopoulos, 2011). Η σύνδεση αυτή εισάγει στη συζήτηση μεταβλητές ψυχολογικού ενδιαφέροντος. Οι διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι χρησιμοποιούν τις αξίες ως κριτήρια ταξινόμησης των πολιτισμών, καθώς παρέχουν ένα ελκυστικό ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση της πολιτισμικής διακύμανσης της συμπεριφοράς. Σημαντική ώθηση στον τομέα αυτό έδωσαν οι κλασικές έρευνες του Hofstede (1980) και του Schwartz (1992) που οδήγησαν στη διατύπωση αντίστοιχων θεωρητικών μοντέλων με βάση εμπειρικά στοιχεία από δεκάδες χώρες, οι οποίες στη συνέχεια ταξινομήθηκαν ανάλογα με το βαθμό συμφωνίας τους σε καθεμιά από τις διαστάσεις των αξιών. Υπάρχουν εμπειρικά τεκμήρια για τη συσχέτιση των αξιών με κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους. Για παράδειγμα, οι Gouveia και Ros (2000) μελέτησαν 20 χώρες για να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι η εξηγητική ισχύς του μοντέλου του Hofstede είναι μεγαλύτερη σε συνάρτηση με μακρο-οικονομικούς δείκτες, ενώ το μοντέλο του Schwartz ερμηνεύεται καλύτερα από μακρο-κοινωνικούς δείκτες. Ενδεικτικά, ο Ατομικισμός και η Απόσταση Εξουσίας (κατά Hofstede) συσχετίστηκαν σημαντικά με το ακαθάριστο εθνικό προϊόν και τον πληθωρισμό, ενώ η Αυτονομία και ο Συντηρητισμός (κατά Schwartz) συνδέθηκαν με τον ρυθμό των γεννήσεων και το ποσοστό αναλφαριθμητισμού. Στοιχεία όπως τα παραπάνω δίνουν ένα πρώτο έναυσμα για τη μελέτη της αλλαγής των αξιών υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης.

2. βλ., πχ., <http://www.greekcrisis.net/> και http://en.wikipedia.org/wiki/Greek_government-debt_crisis

Από το άλλο μέρος, η ερευνητική προσέγγιση της μεταβολής των αξιών παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες. Πρώτον, υποκρύπτει μια θεμελιώδη αντίφαση: ο ίδιος ο ορισμός των αξιών, ως γνωστικών αναπαραστάσεων του επιθυμητού και γενικών κατευθυντήριων σκοπών της ύπαρξης (Schwartz, 1992), διεκδικεί για τις αξίες την απόλυτη διαχρονική αλήθεια και αντιστέκεται σε κάθε απόπειρα αλλαγής. Υπογραμμίζεται εδώ ο κίνδυνος μεροληψίας του ερευνητή εξαιτίας πιθανής αλλοιωτικής παρέμβασης των δικών του αξιών. Δεύτερον, η άγνοια της διάκρισης ανάμεσα στο πολιτισμικό και το ατομικό επίπεδο ανάλυσης συχνά προκαλεί σύγχυση, γνωστή και ως «οικολογικό σφάλμα» (Hofstede, 1980). Για παράδειγμα, τα ερευνητικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι τα πλουσιότερα άτομα συνήθως υιοθετούν πιο συντηρητικές πολιτικές αξίες (Lind, 2010), αλλά συγχρόνως οι πιο αναπτυγμένες οικονομικά χώρες τείνουν να είναι λιγότερο παραδοσιακές (Inglehart, 2008). Τρίτον, οι αξίες έχουν μελετηθεί ως επί το πλείστον στις συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης που γνώρισαν οι περισσότερες Δυτικές χώρες τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Για τη μεταβολή των αξιών σε περιόδους ύφεσης υπάρχουν περισσότερες θεωρητικές προβλέψεις και λιγότερη εμπειρική τεκμηρίωση.

Πριν από 40 και πλέον χρόνια, ο Inglehart (1971) πρότεινε μια θεωρία για τον εκσυγχρονισμό και την αλλαγή των αξιών η οποία, αν και απείχε από το να χαρακτηριστεί μαρξιστική, υιοθετούσε την υπόθεση του Μαρξ ότι η οικονομική ανάπτυξη προκαλεί ευρύτερες πολιτισμικές αλλαγές. Σύμφωνα με τον Inglehart, οι οικονομικά αναπτυγμένες μεταβιομηχανικές κοινωνίες θα μετακινούνταν από το υλιστικό ενδιαφέρον για την επιβίωση και την οικονομική ασφάλεια δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση σε μετα-υλιστικές αξίες, όπως η ατομική ελευθερία, η αυτοέκφραση και η ποιότητα ζωής. Η πρόβλεψή του εδραζόταν στη διαπίστωση ότι οι νεότερες γενιές στις χώρες αυτές λαμβάνουν περισσότερες θετικές εμπειρίες ασφάλειας στην πορεία της κοινωνικοποίησής τους (π.χ. ειρήνη, πολιτική σταθερότητα, οικονομική ευμάρεια) συγκριτικά με τα βιώματα των μεγαλύτερων ηλικιακά ομάδων. Πραγματοποιώντας έρευνες κοόρτης

εντόπισε διαγενεακές διαφορές προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των μετα-υλιστικών αξιών σε κοινωνίες που γνώρισαν οικονομική πρόοδο, το εύρος των οποίων ήταν ανάλογο με το ρυθμό της ανάπτυξης (Inglehart, 2008). Από το άλλο μέρος, αυτή η τάση δεν εξελίχθηκε πάντα με ευθύγραμμο τρόπο, καθώς παράλληλα καταγράφηκε αντίσταση των αξιών της παράδοσης και της επιβίωσης, απέναντι στις αναδυόμενες αξίες της χειραφέτησης και της αυτοέκφρασης, ανάλογα με ποικίλες οικονομικές, πολιτισμικές, ιστορικές και θρησκευτικές παραμέτρους των χωρών (Inglehart & Baker, 2000). Σε πιο πρόσφατη επεξεργασία της παραπάνω υπόθεσης, οι Welzel και Inglehart (2010) θεώρησαν ότι οι μετα-υλιστικές αξίες αναμένεται να αναδυθούν σε κοινωνίες όπου κυριαρχούν οι ευκαιρίες προσωπικής ανάπτυξης, ενώ σε κοινωνίες όπου υπερισχύει η απειλή, η αλλαγή των αξιών θα είναι προς την κατεύθυνση της ασφάλειας και της υπακοής στην εξουσία.

Η θεωρία του Inglehart, όπως και άλλες προσεγγίσεις των αξιών σε συνάρτηση με κοινωνικοοικονομικούς δείκτες, δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερη. Ο ίδιος συνδέει ευθέως την οικονομική ανάπτυξη και τις μετα-υλιστικές αξίες της αυτοέκφρασης και της χειραφέτησης με τη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα (Inglehart & Welzel, 2005). Συντάσσεται δε με τον ισχυρισμό ότι η εύρυθμη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών σχετίζεται στενά με τους προεξάρχοντες αξιακούς προσανατολισμούς των ατόμων, προσφέροντας έτσι ένα σοβαρό επιχείρημα για τη μελέτη των πολιτικών αξιών στο ψυχολογικό επίπεδο ανάλυσης. Δεν είναι ο μόνος: Οι Caprara και Zimbardo (2004) αναφέρονται στην «εξατομίκευση» της πολιτικής για να περιγράψουν τη σταδιακή απομάκρυνση της εκλογικής συμπεριφοράς από κοινωνικοδημογραφικούς παράγοντες και τη σταδιακή στροφή προς τις ατομικές διαφορές, είτε πρόκειται για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των υποψηφίων, είτε για τα αξιακά κριτήρια κομματικής επιλογής των ψηφοφόρων. Παράλληλα, ο άξονας «αριστερά/δεξιά» επανέρχεται δυναμικά στο ερευνητικό προσκήνιο για να σηματοδοτήσει «το τέλος του τέλους της ιδεολογίας» (Jost, 2006) και να διεκδικήσει ισχυρό ερμηνευτικό ρόλο σε ευρύ

φάσμα πολιτικών συμπεριφορών, όπως η εκλογική προτίμηση (Schwartz, Caprara, & Vecchione, 2010) και ο πολιτικός ακτιβισμός (Vecchione και συν., 2014).

Ποιες είναι οι διαδρομές για τη διασύνδεση της πολιτικής ιδεολογίας με τις αξίες; Αυτές εντοπίζονται στον ίδιο τον ορισμό της έννοιας, καθώς και στους αιτιολογικούς παράγοντες της πολιτικής συμπεριφοράς. Αν αντιληφθούμε την ιδεολογία ως σύστημα συμβολικών νοημάτων που επιστρατεύονται για να αιτιολογήσουν την κοινωνική, οικονομική και πολιτική πραγματικότητα (βλ. Jost, 2006), τότε προκύπτει ότι η ιδεολογία είναι περίπου ένα συνεκτικό και οργανωμένο σύστημα αξιών. Το μοντέλο των Jost, Federico και Napier (2009) περιλαμβάνει τρία είδη κινήτρων που ερμηνεύουν τη συγκρότηση του άξονα «αριστερά/δεξιά»: επιστημολογικά (ανάγκη για γνώση, κριτική αξιολόγηση και βεβαιότητα), υπαρξιακά (ανάγκη για ασφάλεια, διαχείριση της απειλής και άρνηση του άγχους του θανάτου) και διαπροσωπικά-σχεσιακά (ανάγκη για αλληλεγγύη, κοινωνική ένταξη και δικαιολόγηση του συστήματος). Μπορεί κανείς να διαβάσει ανάμεσα στις γραμμές τις διαστάσεις του συντηρητισμού και της αυθυπέμβασης, οι οποίες συγκροτούν τις αξίες κοινωνικού προσανατολισμού σύμφωνα με τη θεωρία του Schwartz (1992).

Ένα άλλο θεωρητικό σχήμα, το οποίο επικεντρώνεται στο δεξιόστροφο αυταρχισμό και στον προσανατολισμό κοινωνικής κυριαρχίας ως συνιστώσες της ακροδεξιάς ιδεολογίας, έχουν επεξεργαστεί οι Duckitt και Sibley (2010). Οι ερευνητές αυτοί υποθέτουν ότι οι κοσμοθεωρίες των ατόμων διαμορφώνονται σε αλληλεπίδραση με το κοινωνικό πλαίσιο και τις προδιαθέσεις της προσωπικότητάς τους. Επαναλαμβανόμενες εμπειρίες κοινωνικοποίησης που εγγράφονται σε συνθήκες απειλής και αστάθειας συντελούν στη διαμόρφωση της πεποίθησης ότι ο κόσμος είναι ένα επικίνδυνο μέρος, επομένως η ανάγκη για ασφάλεια συνδέεται με τον δεξιόστροφο αυταρχισμό. Ενώ όταν τα άτομα δεχτούν συστηματικά εμπειρίες κοινωνικοποίησης που περιλαμβάνουν κοινωνικές διακρίσεις και ανισότητες οδηγούνται στην εμπέδωση μιας θεώρησης του κόσμου ως ανταγωνι-

στικής «ζούγκλας», οπότε η ανάγκη για υπεροχή συνδέεται με τον προσανατολισμό κοινωνικής κυριαρχίας. Και στο παραπάνω μοντέλο υπονοείται ο ρόλος των αξιών ως παραγώνων της κοινωνικοποίησης και προγνωστικών παραγόντων της πολιτικής ιδεολογίας. Μάλιστα, οι Duckitt και Sibley (2010) υποθέτουν ότι το οργανωτικό σχήμα της πολιτικής συμπεριφοράς αναμένεται να είναι διαχρονικά σταθερό, εφόσον διαμορφώνεται υπό το πρίσμα της ατομικής κοσμοθεωρίας στην πορεία της κοινωνικοποίησης. Ωστόσο, επισημαίνουν ότι είναι δυνατό να μεταβληθεί σε περιόδους βαθιών και διαρκών κοινωνικών αλλαγών. Θα λέγαμε ότι η πολυσύνθετη κρίση που διέρχεται η ελληνική κοινωνία λόγω της οικονομικής ύφεσης δημιουργεί καταρχήν τις προϋποθέσεις για μεταβολή της κοσμοθεωρίας των ατόμων.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να διευκρινίσουμε ότι η οργάνωση των αξιών δεν είναι οριζόντια, αλλά αναμένεται να αρθρώνεται σε ιεραρχικά επίπεδα εξειδίκευσης. Ο Schwartz και οι συνεργάτες του έδειξαν ότι οι πολιτικές αξίες συγκροτούνται εννοιολογικά πάνω στο υπόβαθρο των βασικών προσωπικών αξιών, τις οποίες μεταφράζουν στο πεδίο της πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς (Schwartz και συν., 2013). Έτσι, για παράδειγμα, οι πολιτικές αξίες της ισοτιμίας και της αποδοχής των μεταναστών τοποθετήθηκαν στο ίδιο τεταρτημόριο του αξιακού κύκλου με τις προσωπικές αξίες της αυθυπέμβασης, δηλαδή την καλοσύνη και την παγκοσμιότητα. Τα ευρήματα αυτά αναπαρήγαγαν σε πρόσφατη έρευνα στην Ελλάδα οι Παυλόπουλος και Vecchione (2014), οι οποίοι επιβεβαίωσαν το διαμεσολαβητικό ρόλο των πολιτικών αξιών στη σχέση ανάμεσα στις προσωπικές αξίες και την πολιτική αυτοτοποθέτηση. Στην ίδια έρευνα βρέθηκε επίσης ότι οι αξίες προβλέπουν μεγαλύτερο ποσοστό διασποράς της πολιτικής ιδεολογίας από ό,τι αυτό που αποδίδεται στους δημογραφικούς παράγοντες. Υιοθετώντας το μοντέλο αξιών του Schwartz, διαπιστώθηκε ότι η Παράδοση, η Ασφάλεια και τα Επιτεύγματα συνδέονται με τον δεξιό προσανατολισμό, ενώ η Παγκοσμιότητα με τον αριστερό προσανατολισμό και τον πολιτικό ακτιβισμό, ιδιαιτέρως όταν αυτός αποσκοπεί σε διαμαρτυρία ή διεκδίκηση συγκε-

κριμένων αιτημάτων, όχι απλώς στην υποστήριξη πολιτικών θέσεων.

Ερευνητικοί στόχοι και υποθέσεις

Στα συμπεράσματα της έρευνάς τους, οι Παυλόπουλος και Vecchione (2014) σημειώνουν ότι θα παρουσίαζε ενδιαφέρον η σύγκριση της μέτρησης των αξιών σε διαφορετικές χρονικές φάσεις της ύφεσης στην Ελλάδα, εγχειρηματοποιώντας τρόπον τινά την κρίση ως ανεξάρτητη μεταβλητή σε ένα φυσικό πείραμα. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη σταθερότητα και τη μεταβολή των προσωπικών και πολιτικών αξιών από το έτος 2009-10, όταν άρχισαν μόλις να γίνονται ορατές οι επιπτώσεις των πρώτων μνημονιακών μέτρων, μέχρι το 2014, οπότε το εύρος και το βάθος των προκληθεισών αλλαγών είναι συνεχώς στο προσκήνιο του δημόσιου διαλόγου.

Η βασική υπόθεση είναι ότι η παρατεταμένη κρίση που διέρχεται η ελληνική κοινωνία θα αποτυπώνεται στο αξιακό σύστημα των ατόμων και, μέσω αυτού, στην πολιτική τους ιδεολογία. Ειδικότερα, η πρόσληψη της κρίσης ως απειλής (Duckitt & Sibley, 2010. Welzel & Inglehart, 2010) αναμένεται να οδηγεί σε: (α) υποχώρηση των αξιών αναφορικά με την ελευθερία από το άγχος, όπως η αυθυπέμβαση και το άνοιγμα στην αλλαγή, (β) έμφαση σε αξίες για τη διαχείριση της αβεβαιότητας και του υποτιμημένου κοινωνικού status, όπως η παράδοση και η ασφάλεια, και (γ) στροφή προς πιο συντηρητικές πολιτικές επιλογές.

Πέραν της σύγκρισης σε επίπεδο μέσων όρων, θα μελετηθεί το μοτίβο των σχέσεων ανάμεσα στις προσωπικές αξίες και τις πολιτικές αξίες, αφενός, και την πολιτική ιδεολογία, αφετέρου. Αυτό αναμένεται να παραμένει σχετικά σταθερό μεταξύ 2009-2014, καθώς τέτοιες συσχετίσεις αποτυπώνουν τη νοηματοδότηση των αξιών και αντανακλούν την εσωτερική δομή τους, η οποία αλλάζει πιο δύσκολα και με βραδύτερους ρυθμούς από ό,τι ο βαθμός συμφωνίας ή διαφωνίας με αυτές.

Συμπληρωματικά προς τα παραπάνω, θα ελεγχθεί ένα δομικό μοντέλο για τις σύνθετες σχέσεις των προσωπικών και των πολιτικών αξιών με την ιδεολογία. Στην κατασκευή του μοντέλου αυτού

ελήφθησαν υπ' όψιν τα εξής δεδομένα: Πρώτον, η δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση περιλαμβάνει δύο διακριτές διαστάσεις, οι οποίες αναφέρονται στη διατήρηση (έναντι της αλλαγής) του συστήματος και στην αποδοχή (έναντι της αμφισβήτησης) των κοινωνικών ανισοτήτων, αντίστοιχα (Jost και συν., 2009). Δεύτερον, το υπόβαθρο των συντηρητικών πολιτικών αντιλήψεων ανάγεται σε εμπειρίες κοινωνικοποίησης που διαμορφώνουν μια θεώρηση του κόσμου ως ανασφαλούς, απρόβλεπτου και ανταγωνιστικού (Duckitt & Sibley, 2010). Τρίτον, οι προσωπικές αξίες που συνδέονται με την πολιτική συμπεριφορά έχουν κοινωνική μάλλον (παρά ατομική) εστίαση (Παυλόπουλος & Vecchione, 2014). Και, τέταρτον, οι πολιτικές αξίες διαμεσολαβούν τη σχέση ανάμεσα στις προσωπικές αξίες και την πολιτική ιδεολογία (Schwartz και συν., 2013). Έτσι, στο υποθετικό μοντέλο η δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση προβλέπεται από δύο διαστάσεις πολιτικών αξιών, τη διατήρηση του status και την αποδοχή της κοινωνικής ισότητας, οι οποίες εξειδικεύουν αντίστοιχα δύο διαστάσεις προσωπικών αξιών, τον συντηρητισμό και την αυθυπέμβαση, οι οποίες με τη σειρά τους αντανακλούν το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (ως δείκτη των εμπειριών κοινωνικοποίησης των ατόμων).

2. Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Η έρευνα εξέτασε δύο δείγματα ενηλίκων (συνολικό $N = 906$) σε διαφορετικούς χρόνους μέτρησης, το 2009 και το 2014. Και στις δύο περιπτώσεις η δειγματοληψία ήταν συμπτωματική και διεξήχθη στις ίδιες γεωγραφικές περιοχές.

Το δείγμα της πρώτης μέτρησης (2009) αποτελούνταν από 385 άτομα (52% γυναίκες), ηλικίας 24-70 ετών ($M.O. = 41,7$, $T.A. = 11,9$). Στην πλειοψηφία τους (54%) ήταν έγγαμοι, ενώ λιγότεροι ζούσαν μόνοι (26%) ή συγκατοικούσαν με τον/τη σύντροφό τους (12%). Ο άτυπος μέσος δείκτης της εκπαίδευσής τους ήταν 4,97 σε 8/θμια κλίμακα (όπου 1 = απόφοιτοι Δημοτικού, 8 = κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος). Ενδεικτικά, το 36% ήταν απόφοιτοι ΑΕΙ και το 14% είχαν μεταπτυχια-

κό ή διδακτορικό τίτλο. Περίπου οι μισοί (52%) είχαν εργασία πλήρους απασχόλησης, το 17% ήταν αυτοαπασχολούμενοι, το 8% ήταν συνταξιούχοι, το 4% ήταν φοιτητές και το 6% ήταν άνεργοι. Το άτυπο μέσο μηνιαίο εισόδημά τους ήταν 4,65 (*T.A.* = 1,69) σε 7/θμια κλίμακα, όπου υψηλότερη τιμή αντιστοιχεί σε μεγαλύτερο εισόδημα. Η πλειοψηφία (69%) ζούσαν στην Αθήνα ή σε άλλη πόλη άνω των 1.000.000 κατοίκων.

Η συλλογή των δεδομένων επαναλήφθηκε το 2014 σε διαφορετικό δείγμα 521 ατόμων (50% γυναίκες), ηλικίας 20-65 ετών (*M.O.* = 38,7, *T.A.* = 11,3). Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, οι περισσότεροι ήταν έγγαμοι (45%) ή ζούσαν μόνοι (31%) ή συγκατοικούσαν με τον/τη σύντροφό τους (16%). Η άτυπη μέση εκπαίδευσή τους ήταν 4,95 (33% απόφοιτοι ΑΕΙ, 15% κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού διπλώματος). Σχεδόν οι μισοί (51%) εργάζονταν με μορφή πλήρους απασχόλησης, το 14% ήταν αυτοαπασχολούμενοι, το 9% συνταξιούχοι, το 2% φοιτητές και το 13% ήταν άνεργοι. Ο άτυπος δείκτης του μέσου μηνιαίου εισοδήματός τους ήταν 3,91 (*T.A.* = 1,87). Περίπου 3 στους 4 (76%) ζούσαν στην Αθήνα ή σε άλλη μεγάλη πόλη.

Οι έλεγχοι ανεξαρτησίας των δειγμάτων στους δύο χρόνους μέτρησης δεν ανέδειξαν συστηματική διακύμανση ως προς το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης, το επάγγελμα και την αστικότητα. Στατιστικώς σημαντικές διαφορές προέκυψαν όσον αφορά την ηλικία (η οποία όμως κρίνεται πρακτικά αμελητέα, όπως φαίνεται και από τον χαμηλό δείκτη $\eta^2 = 0,01$), την εργασιακή κατάσταση (σχεδόν διπλάσιο ποσοστό ανέργων το 2014), και το μέσο μηνιαίο εισόδημα (μεγαλύτερο το 2009, $\eta^2 = 0,05$). Δηλαδή, η μόνη βασική πηγή διαφοροποίησης των δύο δειγμάτων αντανάκλα τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη χώρα, αποτελώντας ουσιαστικά ένδειξη ενίσχυσης μάλλον, παρά αποδυνάμωσης της οικολογικής εγκυρότητας της έρευνας (Brewer, 2000).

Μέσα συλλογής δεδομένων

Τα μέσα συλλογής των δεδομένων περιλάμβαναν ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς για τις προσωπικές αξίες, τις πολιτικές αξίες, την πολιτική αυτοτοποθέτηση και τα δημογραφικά στοιχεία. Ειδικότερα:

Προσωπικές αξίες. Για τη μέτρηση των προσωπικών αξιών χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο Portrait Values Questionnaire (PVQ. Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, & Harris, 2001). Οι συμμετέχοντες καλούνται να σημειώσουν σε ποιο βαθμό θεωρούν ότι τους ταιριάζει καθεμιά από τις 40 υποδεικνυόμενες αξίες, οι οποίες παρουσιάζονται ως σύντομα λεκτικά πορτρέτα αναφορικά με τους στόχους, τις επιθυμίες και τις φιλοδοξίες διαφορετικών ατόμων. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1 = «καθόλου» έως 6 = «πολύ». Το ερωτηματολόγιο είναι σχεδιασμένο για να μετρά τις 10 αξίες του μοντέλου του Schwartz, δηλαδή: Ασφάλεια (5 προτάσεις, $\alpha = 0,68/0,70^3$, «να ζει σε ασφαλές περιβάλλον»), Παράδοση (4 προτάσεις, $\alpha = 0,67/0,67$, «να τηρεί τα έθιμα που έχει μάθει»), Συμμόρφωση (4 προτάσεις, $\alpha = 0,69/0,64$, «να συμπεριφέρεται πάντα σωστά»), Καλοσύνη (3 προτάσεις, $\alpha = 0,63/0,67$, «να βοηθά τους ανθρώπους»), Παγκοσμιότητα (6 προτάσεις, $\alpha = 0,75/0,78$, «να αντιμετωπίζονται όλοι δίκαια»), Αυτοπροσδιορισμός (4 προτάσεις, $\alpha = 0,59/0,60$, «να είναι ανεξάρτητος»), Διέγερση (3 προτάσεις, $\alpha = 0,71/0,69$, «να ρισκάρει»), Ηδονισμός (3 προτάσεις, $\alpha = 0,74/0,71$, «να απολαμβάνει τη ζωή»), Επιτεύγματα (4 προτάσεις, $\alpha = 0,80/0,81$, «να τον θαυμάζουν για ό,τι κάνει») και Δύναμη (3 προτάσεις, $\alpha = 0,81/80$, «να είναι ο ηγέτης»). Η εγκυρότητα εννοιολογικής δομής των 10 αξιών έχει επιβεβαιωθεί σε ελληνικό δείγμα (Παυλόπουλος & Vecchione, 2014). Στην παρούσα έρευνα, οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας επέδειξαν ιδιαίτερη σταθερότητα μεταξύ δειγμάτων σε δύο διαφορετικά χρονικά σημεία.

Πολιτικές αξίες. Το ερωτηματολόγιο Core

3. Αναφέρονται οι δείκτες Cronbach α για την πρώτη (2009) και για τη δεύτερη (2014) μέτρηση, αντίστοιχα.

Political Values (Schwartz και συν., 2010) μετρά 8 βασικές πολιτικές αξίες που βαθμολογούνται με 5/θμια κλίμακα (από 1 = «διαφωνώ» έως 5 = «συμφωνώ»), ως εξής: Παραδοσιακή Ηθική (4 προτάσεις, $\alpha = 0,76/0,78$, «οι μοντέρνοι ανεκτικοί τρόποι ζωής συμβάλλουν στην κατάρρευση της κοινωνίας μας»), Νόμος και Τάξη (3 προτάσεις, $\alpha = 0,68/0,69$, «η αστυνομία πρέπει να έχει περισσότερες εξουσίες για να προστατέψει τους πολίτες»), Τυφλός Πατριωτισμός (2 προτάσεις, $\alpha = 0,58/0,62$, «είναι αντιπατριωτικό να επικρίνει κανείς τη χώρα του»), Στρατιωτική Παρέμβαση/Μιλитарισμός (4 προτάσεις, $\alpha = 0,60/0,64$, «η διεξαγωγή πολέμου είναι μερικές φορές η μόνη λύση στα διεθνή προβλήματα»), Κρατικός Παρεμβατισμός (2 προτάσεις, $\alpha = 0,59/0,58$, «η κυβέρνηση θα έπρεπε να συμμετέχει περισσότερο στη ρύθμιση της λειτουργίας των επιχειρήσεων»), Πολιτικές Ελευθερίες (3 προτάσεις, $\alpha = 0,63/0,64$, «τα δικαιώματα και οι ελευθερίες ορισμένων ομάδων θα έπρεπε να περιοριστούν»-αντίστροφη βαθμολόγηση), Ισοτιμία (2 προτάσεις, $\alpha = 0,62/0,66$, «η κοινωνία πρέπει να εξασφαλίζει ίσες ευκαιρίες επιτυχίας για όλους») και Αποδοχή Μεταναστών (4 προτάσεις, $\alpha = 0,79/0,81$, «οι άνθρωποι που έρχονται για να ζήσουν εδώ από άλλες χώρες υποσκάπτουν την αρμονία στη χώρα μας»-αντίστροφη βαθμολόγηση). Οι Παυλόπουλος και Vecchione (2014) παρέχουν τεκμήρια για την εννοιολογική εγκυρότητα των παραγόντων των πολιτικών αξιών, καθώς και για την αντιστοιχία τους με τους 10 παράγοντες προσωπικών αξιών κατά Schwartz σε ελληνικό δείγμα. Οι οριακά αποδεκτοί δείκτες αξιοπιστίας ορισμένων παραγόντων μπορούν να αποδοθούν στο μικρό αριθμό των προτάσεων που περιλαμβάνουν.

Ιδεολογία. Οι συμμετέχοντες τοποθετήθηκαν στους ιδεολογικούς άξονες «αριστερά-δεξιά» (κλίμακα: 1-10) και «προοδευτικός-συντηρητικός» (κλίμακα: 1-7), σύμφωνα με ανάλογες μετρήσεις σε προηγούμενες έρευνες (βλ. Schwartz και συν., 2010). Οι απαντήσεις μετατράπηκαν σε ενιαία διαβάθμιση 0-100 και στη συνέχεια υπολογίστηκε ο μέσος όρος για κάθε συμμετέχοντα. Υψηλότερη βαθμολογία δηλώνει πιο δεξιά/συντηρητική πολιτική αυτοτοποθέτηση. Καταγράφηκε επίσης

η κομματική ψήφος στις πιο πρόσφατες βουλευτικές εκλογές την εποχή διεξαγωγής κάθε μέτρησης.

Δημογραφικά στοιχεία. Αυτά περιλάμβαναν το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης, το επάγγελμα, την τρέχουσα εργασιακή σχέση, μια αδρή εκτίμηση του μηνιαίου εισοδήματος του νοικοκυριού (7/βθμια κλίμακα, όπου 1 = «πολύ χαμηλότερο από 1.200 ευρώ», 4 = «1.200 ευρώ», 7 = «πολύ υψηλότερο από 1.200 ευρώ») και τον τόπο κατοικίας.

Διαδικασία

Και στους δύο χρόνους μέτρησης οι συμμετέχοντες προσεγγίστηκαν από ερευνητικούς βοηθούς, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Η χορήγηση των ερωτηματολογίων έγινε σε ατομική βάση. Διευκρινίστηκε ότι η συμμετοχή στην έρευνα ήταν ανώνυμη και εθελοντική, ενώ δεν προσφέρθηκε κάποιο είδος αμοιβής. Ο χρόνος συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων ήταν 20 λεπτά περίπου για κάθε συμμετέχοντα. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν κατά τα ακαδημαϊκά έτη 2009-10 (Οκτώβριος 2009-Φεβρουάριος 2010) και 2013-14 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2014).

3. Αποτελέσματα

Αξίες. Ο πρώτος στόχος της έρευνας αφορούσε στη συγκριτική μελέτη του βαθμού συμφωνίας των συμμετεχόντων με τις προσωπικές και τις πολιτικές αξίες σε δύο χρονικά σημεία που σηματοδοτούν διαφορετικές φάσεις εξέλιξης της οικονομικής κρίσης. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκαν δύο πολυμεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης με εξαρτημένες μεταβλητές τις προσωπικές αξίες και τις πολιτικές αξίες, αντίστοιχα, και με ανεξάρτητο παράγοντα το χρόνο μέτρησης.

Όσον αφορά τις προσωπικές αξίες, καταγράφηκε στατιστικώς σημαντική διαφορά μικρού μεγέθους μεταξύ 2009-2014. Το πολυμεταβλητό κριτήριο Wilks' Λ είναι ίσο με 0,98 και αντιστοιχεί σε F

Πίνακας 1
Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των προσωπικών αξιών, των πολιτικών αξιών
και της πολιτικής αυτοτοποθέτησης ως προς το χρόνο μέτρησης

	2009 (N = 385)		2014 (N = 521)		F
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
<i>Προσωπικές αξίες</i>					
Ασφάλεια	4,34	0,98	4,12	0,98	10,24***
Παράδοση	3,55	1,09	3,30	1,05	12,21***
Συμμόρφωση	4,12	1,03	3,91	0,98	9,25**
Καλοσύνη	4,97	0,75	4,92	0,82	1,04
Παγκοσμιότητα	4,89	0,75	4,77	0,79	5,35*
Αυτοπροσδιορισμός	4,80	0,75	4,72	0,75	2,27
Διέγερση	3,87	1,15	3,88	1,11	0,00
Ηδονισμός	4,30	1,09	4,28	1,04	0,06
Επιτεύγματα	3,70	1,16	3,72	1,10	0,53
Δύναμη	3,20	1,43	3,12	1,35	0,76
<i>Πολιτικές αξίες</i>					
Παραδοσιακή ηθική	3,28	0,85	3,04	0,86	17,52***
Νόμος και τάξη	2,51	0,92	2,38	0,92	4,40*
Τυφλός πατριωτισμός	2,67	0,98	2,59	0,99	1,55
Μιλιταρισμός	2,08	0,72	2,26	0,75	12,85***
Κρατικός παρεμβατισμός	2,96	0,82	2,75	0,86	14,41***
Ισοτιμία	4,30	0,61	4,19	0,66	7,08**
Πολιτικές ελευθερίες	3,69	0,80	3,73	0,79	0,49
Αποδοχή μεταναστών	2,95	0,77	3,03	0,79	2,08
<i>Ιδεολογία</i>					
Πολιτική αυτοτοποθέτηση	35,95	18,88	38,59	20,46	3,97*

Σημείωση. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Η κλίμακα βαθμολόγησης έχει ως εξής: Για τις προσωπικές αξίες από 1 = «καθόλου» μέχρι 6 = «πάρα πολύ», για τις πολιτικές αξίες από 1 = «καθόλου» μέχρι 5 = «πάρα πολύ» και για την πολιτική αυτοτοποθέτηση από 0 = «άκρα αριστερά» μέχρι 100 = «άκρα δεξιά».

(10, 895) = 2,27, $p = 0,013$, $\eta^2 = 0,025$. Δηλαδή, το 2,5% της διασποράς των προσωπικών αξιών εξηγείται από την επίδραση του χρόνου μέτρησης. Σε μονομεταβλητό επίπεδο διαφορές εντοπίζονται στην Ασφάλεια, $F(1, 904) = 10,24$, $p = 0,001$, την Παράδοση, $F(1, 904) = 12,21$, $p < 0,001$, τη Συμμόρφωση, $F(1, 904) = 9,25$, $p =$

0,002, και την Παγκοσμιότητα, $F(1, 904) = 5,35$, $p = 0,021$. Και στις τέσσερις αυτές αξίες η συμφωνία των συμμετεχόντων το 2014 ήταν μικρότερη, συγκριτικά με τα επίπεδα υιοθέτησής τους το 2009. Πάντως, οι παραπάνω διαφορές δεν ανατρέπουν την ιεραρχική σημασία που αποδίδεται στις αξίες, η οποία παραμένει σταθερή στους δύο

χρόνους μέτρησης: όπως φαίνεται στον πίνακα 1, η υψηλότερη βαθμολογία καταγράφεται για την Καλοσύνη, την Παγκοσμιότητα και τον Αυτοπροσδιορισμό και η χαμηλότερη για τη Δύναμη, την Παράδοση, τα Επιτεύγματα και τη Διέγερση.

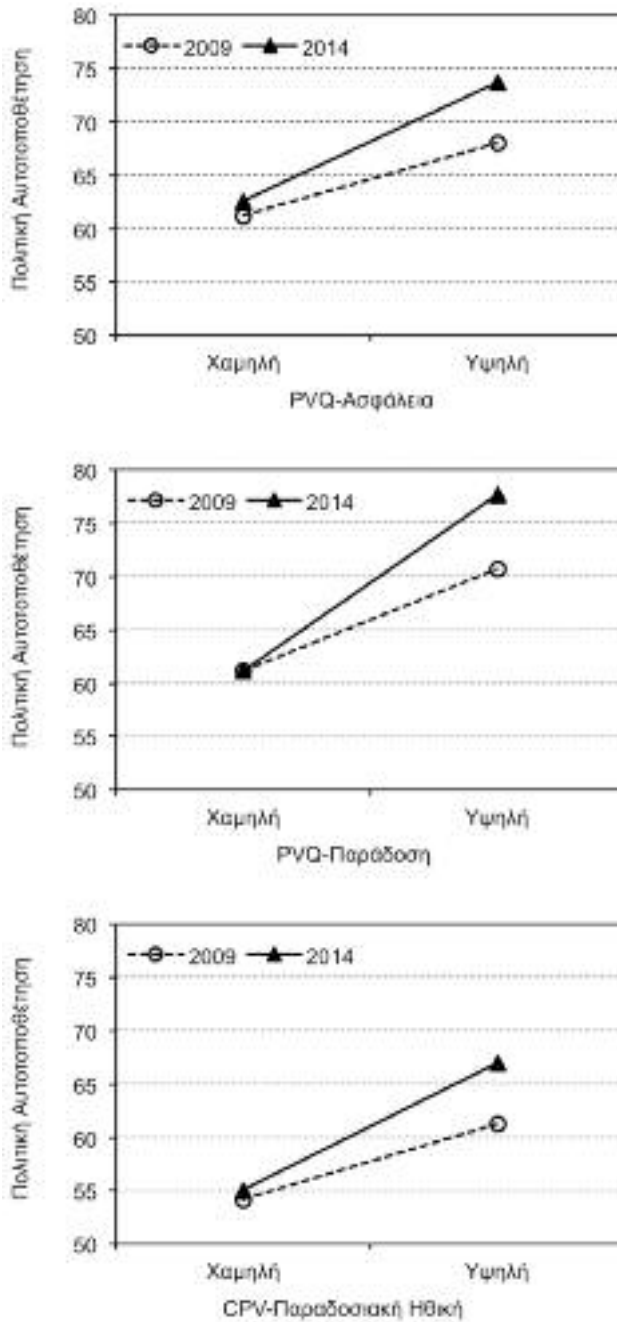
Η πολυμεταβλητή διαφοροποίηση της μέσης συμφωνίας με τις πολιτικές αξίες ως προς το χρόνο μέτρησης προέκυψε επίσης στατιστικώς σημαντική, και μάλιστα ισχυρότερου μεγέθους από ό,τι βρέθηκε για τις προσωπικές αξίες: Wilks' $\Lambda = 0,94$, $F(8, 897) = 6,90$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,058$. Οι διαφορές εντοπίζονται σε πέντε πολιτικές αξίες, ως εξής: Οι συμμετέχοντες υιοθέτησαν σε μεγαλύτερο βαθμό το 2009, συγκριτικά με το 2014, τις αξίες της Παραδοσιακής Ηθικής, $F(1, 904) = 17,52$, $p < 0,001$, του Νόμου και της Τάξης, $F(1, 904) = 4,40$, $p = 0,036$, και του Κρατικού Παρεμβατισμού, $F(1, 904) = 14,41$, $p < 0,001$. Αντιθέτως, το 2014 καταγράφηκε μεγαλύτερος βαθμός συμφωνίας με τον Μιλитарισμό, $F(1, 904) = 12,85$, $p < 0,001$, και με την Ισοτιμία, $F(1, 904) = 7,08$, $p = 0,008$, από ό,τι συνέβη το 2009. Η εικόνα αυτή, ωστόσο, δεν μεταβάλλει τη σχετική ιεράρχηση των πολιτικών αξιών, καθώς και στους δύο χρόνους μέτρησης δόθηκε μεγαλύτερη προτεραιότητα στις Πολιτικές Ελευθερίες, την Αποδοχή Μεταναστών και την Παραδοσιακή Ηθική, και μικρότερη στον Μιλитарισμό, στο Νόμο και την Τάξη, και στον Τυφλό Πατριωτισμό (βλ. πίνακα 1).

Ιδεολογία. Όπως έδειξε η ανάλυση διακύμανσης, η πολιτική αυτοτοποθέτηση των συμμετεχόντων κατέγραψε οριακά σημαντική μετακίνηση προς τα δεξιά το 2014, σε σχέση με το 2009, $F(1, 900) = 3,97$, $p < 0,047$, αν και το μέγεθος επίδρασης της διαφοράς αυτής είναι πολύ μικρό ($\eta^2 = 0,004$). Πάντως, οι μέσοι όροι και στους δύο χρόνους μέτρησης υποδεικνύουν τάση προτίμησης της κεντροαριστερής πολιτικής ιδεολογίας, εφόσον τοποθετούνται ελαφρώς χαμηλότερα του «κεντρώου» σημείου 50 (βλ. πίνακα 1). Σε ξεχωριστές αναλύσεις διακύμανσης, η εκλογική ψήφος εξήγησε υψηλό ποσοστό διασποράς της πολιτικής αυτοτοποθέτησης για το 2009, $F(5, 282) = 45,58$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,458$, και για το 2014, $F(6, 353) = 26,20$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,308$. Όπως έδειξε το κριτήριο του Scheffé, το 2009 τον δεξιό ιδεολογικό

πόλο κατέλαβαν οι ψηφοφόροι του ΛΑΟΣ ($M.O. = 64,26$) και της Νέας Δημοκρατίας ($M.O. = 57,41$) και τον αριστερό πόλο οι εκλογείς του ΚΚΕ ($M.O. = 18,87$) και, δευτερευόντως, του ΣΥΡΙΖΑ ($M.O. = 24,32$). Το 2014 στον αριστερό πόλο συναντάμε ξανά το ΚΚΕ ($M.O. = 23,81$) και τον ΣΥΡΙΖΑ ($M.O. = 31,07$), αυτή τη φορά απέναντι από τη Νέα Δημοκρατία ($M.O. = 58,87$) και το ΠΑΣΟΚ ($M.O. = 46,08$) στο δεξιό πόλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Χρυσή Αυγή βρέθηκε στα αριστερά του ιδεολογικού «κέντρου» ($M.O. = 32,28$), ενώ η αφαίρεση των ψηφοφόρων της από την ανάλυση βελτίωσε κατά 4% το ποσοστό εξηγούμενης διασποράς της ιδεολογίας ($\eta^2 = 0,344$).

Στατιστική πρόβλεψη της ιδεολογίας από τις αξίες. Ο δεύτερος ερευνητικός στόχος αφορούσε στην ανίχνευση τυχόν διαφορών στο μοτίβο συσχέτισης των αξιών με την πολιτική ιδεολογία σε δύο διαφορετικές φάσεις εξέλιξης της οικονομικής κρίσης. Για το σκοπό αυτό εφαρμόστηκε η διαδοχική ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή την πολιτική αυτοτοποθέτηση και προβλεπτικούς παράγοντες: στο Βήμα 1 τα δημογραφικά στοιχεία (φύλο, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, μηνιαίο εισόδημα), στο Βήμα 2 τις προσωπικές αξίες, και στο Βήμα 3 τις πολιτικές αξίες. Η ανάλυση αυτή πραγματοποιήθηκε ξεχωριστά για τους δύο χρόνους μέτρησης της έρευνας.

Για τους συμμετέχοντες το 2009, βρέθηκε ότι τα δημογραφικά στοιχεία δεν έχουν σημαντική συμβολή στη στατιστική πρόβλεψη της πολιτικής αυτοτοποθέτησης. Στο Βήμα 2, οι προσωπικές αξίες εξήγησαν 28% της διασποράς της εξαρτημένης μεταβλητής. Συγκεκριμένα, μεγαλύτερη συμφωνία με την Ασφάλεια ($\beta = 0,23$, $p < 0,001$), την Παράδοση ($\beta = 0,31$, $p < 0,001$) και τα Επιτεύγματα ($\beta = 0,14$, $p = 0,026$) και μικρότερη συμφωνία με την Παγκοσμιότητα ($\beta = -0,33$, $p < 0,001$), συνδέθηκε με πιο δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση. Στο Βήμα 3, οι πολιτικές αξίες ερμήνευσαν 15% της διασποράς της εξαρτημένης μεταβλητής πέρα και πάνω από την επίδραση των δημογραφικών στοιχείων και των προσωπικών αξιών. Ειδικότερα, η Παραδοσιακή Ηθική ($\beta = 0,13$, $p = 0,036$), ο Νόμος και η Τάξη ($\beta = 0,21$, p

Σχήμα 1

Αλληλεπίδραση του χρόνου μέτρησης με τις προσωπικές αξίες Ασφάλεια (άνω) και Παράδοση (μέσο) και με την πολιτική αξία Παραδοσιακή Ηθική (κάτω) για τη στατιστική πρόβλεψη της δεξιάς πολιτικής αυτοτοποθέτησης.

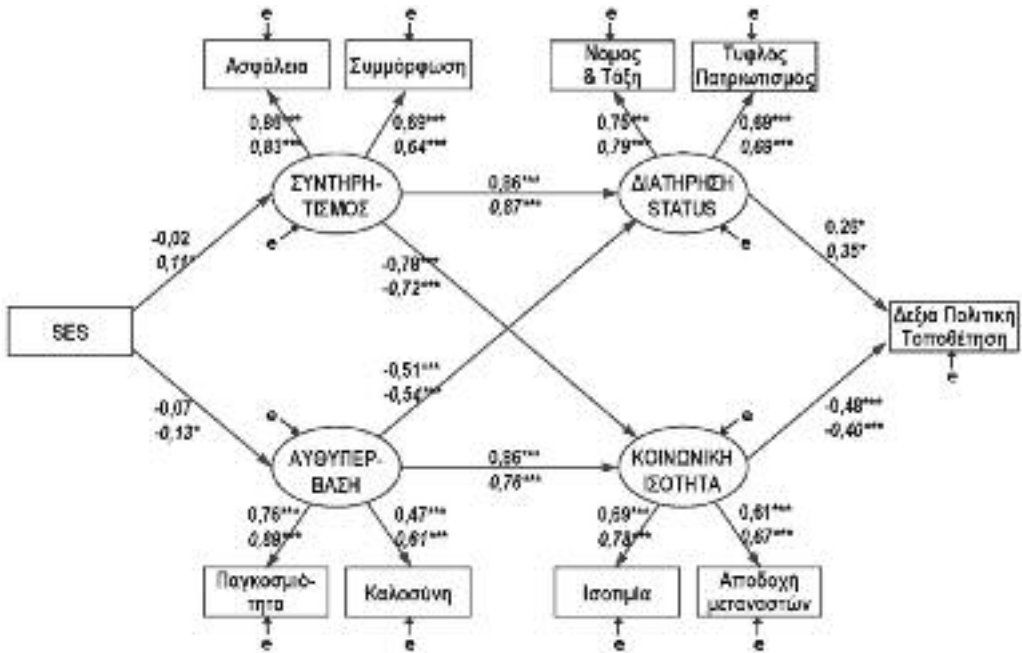
< 0,001) και ο Μιλταρισμός ($\beta = 0,09, p = 0,037$) προέβλεψαν περισσότερο δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση, ενώ η Αποδοχή των Μεταναστών ($\beta = -0,14, p = 0,006$), οι Πολιτικές Ελευθερίες ($\beta = -0,11, p = 0,043$), η Ισοτιμία ($\beta = -0,10, p = 0,031$) και ο Κρατικός Παρεμβατισμός ($\beta = -0,09, p = 0,044$) προέβλεψαν περισσότερο αριστερή πολιτική αυτοτοποθέτηση. Στο βήμα αυτό της ανάλυσης, από τις προσωπικές αξίες μόνο η Παράδοση και η Παγκοσμιότητα διατήρησαν τη στατιστικώς σημαντική συνεισφορά τους στην πρόβλεψη της εξαρτημένης μεταβλητής.

Το 2014, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων εξήγησαν 8% της πολιτικής αυτοτοποθέτησης στο Βήμα 1 της διαδοχικής ανάλυσης παλινδρόμησης. Το ποσοστό αυτό αποδίδεται αποκλειστικά στη σύνδεση του επιπέδου εκπαίδευσης με την αριστερή ιδεολογία ($\beta = -0,27, p < 0,001$). Στο Βήμα 2, οι προσωπικές αξίες πρόσθεσαν 34% στην εξηγούμενη διασπορά, με την Ασφάλεια ($\beta = 0,24, p < 0,001$), την Παράδοση ($\beta = 0,37, p < 0,001$) και τα Επιτεύγματα ($\beta = 0,10, p = 0,033$) να προβλέπουν τη δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση και την Παγκοσμιότητα ($\beta = -0,38, p < 0,001$) να προβλέπει την αριστερή πολιτική αυτοτοποθέτηση ($\beta = 0,23, p < 0,001$). Στο Βήμα 3, οι πολιτικές αξίες αύξησαν κατά 13% την εξηγούμενη διασπορά του μοντέλου, όπου Παραδοσιακή Ηθική ($\beta = 0,21, p < 0,001$), Νόμος και Τάξη ($\beta = 0,26, p < 0,001$) και Μιλταρισμός ($\beta = 0,09, p = 0,017$) συνδέθηκαν με τη δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση, ενώ Κρατικός Παρεμβατισμός ($\beta = -0,08, p = 0,028$), Ισοτιμία ($\beta = -0,13, p = 0,001$) και Αποδοχή Μεταναστών ($\beta = -0,09, p = 0,034$) συνδέθηκαν με την αριστερή πολιτική αυτοτοποθέτηση. Από τις προσωπικές αξίες, η Παράδοση, η Παγκοσμιότητα και τα Επιτεύγματα διατήρησαν τη στατιστικώς σημαντική συνεισφορά τους στην πρόβλεψη της εξαρτημένης μεταβλητής μετά την εισαγωγή των πολιτικών αξιών στην ανάλυση, ενώ δεν συνέβη το ίδιο για το επίπεδο εκπαίδευσης, η προβλεπτική ισχύς του οποίου κατέστη στατιστικώς ασήμαντη.

Ακολούθησε μια σειρά από πιο στοχευμένες αναλύσεις παλινδρόμησης για τη στατιστική πρόβλεψη της πολιτικής αυτοτοποθέτησης (εξαρτη-

μένη μεταβλητή) από την αλληλεπίδραση του χρόνου μέτρησης με καθεμιά από τις προσωπικές και τις πολιτικές αξίες ξεχωριστά (Βήμα 3), ελέγχοντας προηγουμένως τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (Βήμα 1) και τις υπόλοιπες αξίες (Βήμα 2). Ο υπολογισμός και η ερμηνεία των αλληλεπιδράσεων ακολούθησε το υπόδειγμα των Aiken και West (1991) και βασίστηκε στις κεντραρισμένες τιμές των αξιών. Από τις αναλύσεις αυτές προέκυψαν τρεις στατιστικώς σημαντικές αλληλεπιδράσεις με το χρόνο μέτρησης, οι οποίες αφορούν στις προσωπικές αξίες της Ασφάλειας ($\beta = 0,08, p = 0,049$) και της Παράδοσης ($\beta = 0,13, p = 0,002$) και στην πολιτική αξία της Παραδοσιακής Ηθικής ($\beta = 0,09, p = 0,017$). Όπως φαίνεται στο σχήμα 1, η γραφική απεικόνιση των αλληλεπιδράσεων αυτών παρουσιάζει ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο συσχετίσεων. Δηλαδή, ενώ και οι τρεις αξίες συνδέονται θετικά με τη δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση, η συνάφεια αυτή είναι πιο ισχυρή για τους συμμετέχοντες το 2014, παρά το 2009, οπότε υψηλότερη συμφωνία με την Ασφάλεια, την Παράδοση και την Παραδοσιακή Ηθική προβλέπει (ακόμα περισσότερο) δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση στο δεύτερο χρόνο μέτρησης.

Ένα μοντέλο για τις αξιακές συνιστώσες της ιδεολογίας. Ο τρίτος στόχος της έρευνας αναφερόταν στον έλεγχο της σταθερότητας ενός μοντέλου δομικών εξισώσεων που να συνοψίζει τις σχέσεις ανάμεσα στις προσωπικές αξίες, τις πολιτικές αξίες και την ιδεολογία με βάση τη σύνθεση των υφιστάμενων θεωρητικών προσεγγίσεων και των προηγούμενων ερευνητικών πορισμάτων. Στο μοντέλο αυτό οι διαστάσεις των προσωπικών και των πολιτικών αξιών εμφανίζονται ως λανθάνουσες μεταβλητές, καθεμιά από τις οποίες εκτιμάται με βάση δύο παρατηρούμενες μεταβλητές που επιλέχθηκαν με κριτήριο τη συνάφειά τους με την πολιτική αυτοτοποθέτηση (δεν χρησιμοποιήθηκαν όλοι οι παράγοντες των αξιών για λόγους οικονομίας, αλλά και προς αποφυγή της πολυσυγγραμμικότητας). Το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο προσδιορίστηκε λειτουργικά ως η αλληλεπίδραση των τυποποιημένων τιμών του επιπέδου εκπαίδευσης και του μηνιαίου εισοδήματος. Η ανάλυση έγινε με το λογισμικό AMOS 21 και αφορού-

Σχήμα 2.

Δομικό μοντέλο πολλαπλών ομάδων (άνω-όρθια στοιχεία: 2009, κάτω-πλάγια στοιχεία: 2014) για τις αξιακές συνιστώσες της πολιτικής αυτοτοποθέτησης.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$

σε στον έλεγχο της απουσίας μεταβλητότητας των παραμέτρων του μοντέλου σε πολλαπλές ομάδες (Byrne, 2004), οι οποίες εν προκειμένω αντιστοιχούσαν στους δύο χρόνους διεξαγωγής της έρευνας. Τα κριτήρια για την αξιολόγηση των δεικτών σύγκλισης βασίζονται στις υποδείξεις των Hu και Bentler (1999).

Το σχήμα 2 παρουσιάζει τις παραμέτρους του δομικού μοντέλου χωρίς περιορισμούς για το 2009 (άνω) και το 2014 (κάτω). Ας σημειωθεί ότι, σε σχέση με το υποθετικό μοντέλο, προστέθηκαν οι διαδρομές που προβλέπουν την Κοινωνική Ισότητα από τον Συντηρητισμό και τη Διατήρηση του Status από την Αυθυπέρβαση, κατόπιν επισκόπησης των δεικτών τροποποίησης. Με βάση το ίδιο κριτήριο, επιτράπηκε η συσχέτιση της διασποράς σφάλματος μεταξύ των δύο λανθανουσών μεταβλητών των προσωπικών αξιών και, αντίστοιχα,

των πολιτικών αξιών. Οι δείκτες σύγκλισης του τελικού μοντέλου είναι πολύ καλοί: $\chi^2/df = 2,40 < 3$, $CFI = 0,97 > 0,95$, $RMSEA = 0,04 < 0,06$, $SRMR = 0,05 < 0,08$, υποδεικνύοντας ότι το μοντέλο των απεικονιζόμενων συσχετίσεων ισχύει με παρόμοιο τρόπο για τους συμμετέχοντες στους δύο διαφορετικούς χρόνους μέτρησης. Το ποσοστό εξηγημένης διασποράς της πολιτικής αυτοτοποθέτησης φτάνει το 50,2% το 2009 και το 53,9% το 2014. Οι προσωπικές αξίες ερμηνεύουν πολύ υψηλό ποσοστό διακύμανσης των πολιτικών αξιών: 63,9% της Διατήρησης του Status και 79,6% της Κοινωνικής Ισότητας το 2009, με τις τιμές αυτές να διαμορφώνονται στο 71,2% και 70,1%, αντίστοιχα, το 2014. Από το άλλο μέρος, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο εξηγεί μικρό ποσοστό (2,9%) των προσωπικών αξιών το 2014, ενώ δεν συνδέεται σημαντικά με αυτές στη μέτρηση του 2009.

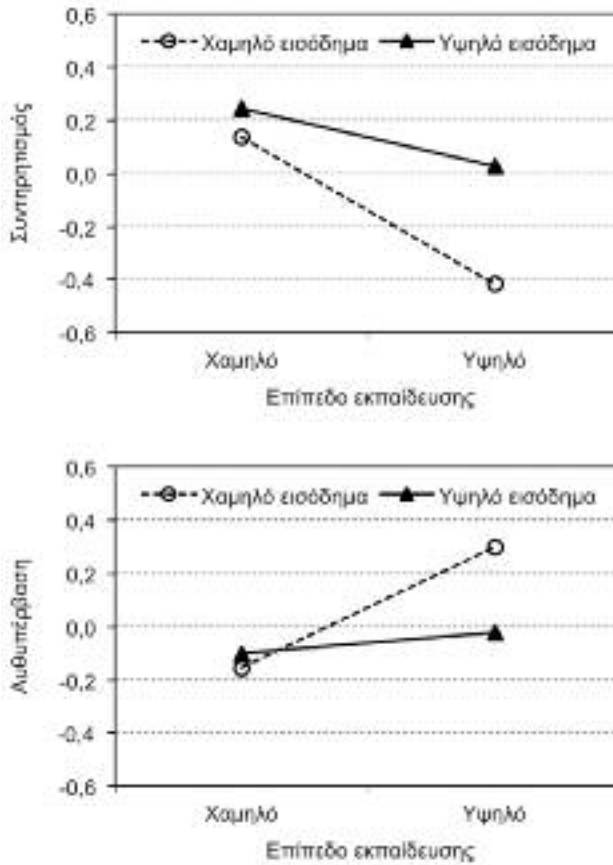
Πίνακας 2
Δείκτες σύγκλισης του δομικού μοντέλου πολλαπλών ομάδων (2009 vs. 2014)
για τις αξιακές συνιστώσες της πολιτικής αυτοτοποθέτησης

Μοντέλα	χ^2	df	χ^2/df	CFI	RMSEA	SRMR
1. Αρχικό μοντέλο (χωρίς περιορισμούς)	129,77	76	2,40	0,971	0,040	0,053
2. Ίσες φορτίσεις παραγόντων	131,24	72	2,26	0,972	0,038	0,054
3. Ίσοι συντελεστές διαδρομών	144,33	64	2,19	0,971	0,036	0,057
4. Ίσοι μέσοι όροι	178,87	55	2,39	0,961	0,039	0,057
Συγκρίσεις	$\Delta\chi^2$	Δdf	p			
Μοντέλο 1 vs. Μοντέλο 2	1,48	4	0,830			
Μοντέλο 1 vs. Μοντέλο 3	14,57	12	0,266			
Μοντέλο 1 vs. Μοντέλο 4	49,10	21	<0,001			
Μοντέλο 2 vs. Μοντέλο 3	13,09	8	0,109			
Μοντέλο 2 vs. Μοντέλο 4	47,62	17	<0,001			
Μοντέλο 3 vs. Μοντέλο 4	34,53	9	<0,001			

Στον πίνακα 2 συνοψίζονται οι διαδοχικοί έλεγχοι που πραγματοποιήθηκαν ανάμεσα σε παραλλαγές του τελικού μοντέλου μετά την εισαγωγή συγκεκριμένων περιορισμών που αφορούν στη σύγκριση μεταξύ των δύο χρόνων μέτρησης. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι η σύγκλιση του μοντέλου χωρίς περιορισμούς (Μοντέλο 1) δεν αλλάζει ουσιαστικά αν θεωρήσουμε ίσες τις φορτίσεις των παραγόντων στις λανθάνουσες μεταβλητές των προσωπικών και των πολιτικών αξιών (Μοντέλο 2), ούτε αν επιπλέον θεωρήσουμε ίσους τους συντελεστές των διαδρομών προς τις λανθάνουσες μεταβλητές και την πολιτική αυτοτοποθέτηση (Μοντέλο 3). Αντιθέτως, το Μοντέλο 4, το οποίο εισάγει περαιτέρω τον περιορισμό των ίσων μέσων όρων των υπό μελέτη μεταβλητών, διαφέρει σημαντικά από τα προηγούμενα, υποδεικνύοντας ότι

οι μέσοι όροι δεν είναι ίσοι ανάμεσα στο 2009 και το 2014. Οι διαφορές αυτές εντοπίζονται στην Ασφάλεια, τη Συμμόρφωση, το Νόμο και την Τάξη, την Παγκοσμιότητα και την Ισοτιμία, επιβεβαιώνοντας τις πολυμεταβλητές αναλύσεις διακύμανσης που προηγήθηκαν. Αντίθετα, η (οριακά σημαντική) διαφορά που είχε βρεθεί στους μέσους όρους της πολιτικής αυτοτοποθέτησης μεταξύ 2009-2014 δεν είναι πλέον αρκετά ισχυρή ώστε να καταστεί ανιχνεύσιμη.

Η κατεύθυνση των υπό μελέτη συσχετίσεων ήταν κάθε φορά σύμφωνη με το υποθετικό μοντέλο: Η δεξιά πολιτική αυτοτοποθέτηση συνδέθηκε θετικά με τη Διατήρηση του Status και αρνητικά με την Κοινωνική Ισότητα. Ο Συντηρητισμός προέβλεψε θετικά τη Διατήρηση του Status και αρνητικά την Κοινωνική Ισότητα. Αντίστροφο ήταν το

Σχήμα 3

Στατιστική πρόβλεψη των προσωπικών αξιών του Συντηρητισμού (άνω) και της Αυθυπέμβασης (κάτω) από το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (εκπαίδευση X εισόδημα).

μοτίβο των διαδρομών της Αυθυπέμβασης προς τις παραπάνω δύο διαστάσεις των πολιτικών αξιών, δηλαδή αρνητικό για τη Διατήρηση του Status και θετικό για την Κοινωνική Ισότητα.

Όσον αφορά το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, καθώς αυτό προέκυψε από την αλληλεπίδραση δύο δημογραφικών μεταβλητών, απαιτήθηκαν περαιτέρω στατιστικοί χειρισμοί για την κατανόηση των επιδράσεών του. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν δύο αναλύσεις παλινδρόμησης με εξαρτημένες μεταβλητές τις προσωπικές αξίες του Συντηρητισμού και της Αυθυπέμβασης, αντίστοιχα, και ανεξάρτητες μεταβλητές το επίπεδο εκπαί-

δευσης και το μηνιαίο εισόδημα στο Βήμα 1, και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση στο Βήμα 2. Όπως αναμενόταν, η αλληλεπίδραση αυτή (η οποία αντιστοιχεί στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο) ήταν στατιστικώς σημαντική τόσο για τον Συντηρητισμό ($\beta = 0,09, p = 0,038$), όσο και για την Αυθυπέμβαση ($\beta = -0,11, p = 0,033$). Η τάση υιοθέτησης του Συντηρητισμού αυξάνεται όσο μικρότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης και όσο μεγαλύτερο είναι το εισόδημα. Ωστόσο, η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης είναι περισσότερο εμφανής στην ομάδα συμμετεχόντων με χαμηλό εισόδημα, έτσι ώστε ο συνδυασμός υψηλού επιπέδου εκπαί-

σης και χαμηλού εισοδήματος να δίνει τη μικρότερη συμφωνία με την αξία του Συντηρητισμού. Από το άλλο μέρος, η Αυθυπέμβαση είναι συνάρτηση του υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης, αλλά μόνο όταν το εισόδημα των συμμετεχόντων είναι χαμηλό, καθώς στην ομάδα υψηλού εισοδήματος το επίπεδο εκπαίδευσης δεν συνδέεται ιδιαίτερα με την Αυθυπέμβαση (βλ. σχήμα 3).

4. Συζήτηση

Η έρευνα αυτή επιχειρήσει να μελετήσει όψεις της σταθερότητας και μεταβολής των προσωπικών και πολιτικών αξιών σε συνάρτηση με την ιδεολογία, εν μέσω της πιο σοβαρής μεταπολεμικής ύφεσης που γνώρισε η Ελλάδα. Η χρονική της αφητηρία ανάγεται στην περίοδο υπογραφής της πρώτης δανειακής σύμβασης της χώρας, η οποία σηματοδότησε συμβολικά την αρχή της οικονομικής κρίσης. Η θεωρητική αφητηρία εδράζεται σε μοντέλα της Κοινωνικής και Πολιτικής Ψυχολογίας για τους προσδιοριστικούς παράγοντες και τις συνιστώσες της ιδεολογίας, καθώς και σε εξηγητικά σχήματα της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας για τη δομή και τις διαστάσεις των αξιών. Και η μεθοδολογική της αφητηρία εντοπίζεται στα πορίσματα πρόσφατης μελέτης για το αξιακό υπόβαθρο της πολιτικής συμπεριφοράς σε ελληνικό δείγμα. Συγκεκριμένα, εστίασαμε σε τρεις όψεις της συνέχειας και αλλαγής των αξιών: σε επίπεδο μέσων όρων, σε επίπεδο συσχετίσεων με την πολιτική ιδεολογία και σε επίπεδο σύγκλισης με τα θεωρητικά μοντέλα. Τα αποτελέσματα άλλοτε ανατρέπουν και άλλοτε στηρίζουν τις επιμέρους υποθέσεις, προ(σ)καλώντας για εναλλακτικές αναγνώσεις και συνθέσεις.

Από τις διαφορές που αναδύθηκαν όσον αφορά το μέσο επίπεδο συμφωνίας με τις προσωπικές και τις πολιτικές αξίες μεταξύ 2009-2014, μόνο η υποχώρηση της παγκοσμιοότητας και της ισοτιμίας είναι ευθέως συμβατή με την πρώτη ερευνητική υπόθεση. Η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου που επέφερε η οικονομική συρρίκνωση ενδέχεται να αυξάνει τα αισθήματα ανασφάλειας και ανταγωνισμού για τους περιορισμένους πόρους

(Duckitt & Sibley, 2010), έτσι ώστε να στενεύουν τα περιθώρια για ανοχή στο διαφορετικό, φροντίδα του περιβάλλοντος και έμφαση στη δικαιοσύνη. Η ελαφρά μετατόπιση των συμμετεχόντων προς το δεξιό πόλο της πολιτικής ιδεολογίας το 2014, η οποία βρέθηκε στην παρούσα έρευνα, συνάδει με το παραπάνω σκεπτικό.

Από το άλλο μέρος, αντίθετα με τις προσδοκίες, καταγράφηκε υποχώρηση των αξιών της ασφάλειας, της παράδοσης και της συμμόρφωσης σε προσωπικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Πρόκειται για συντηρητικές αξίες, οι οποίες αναμενόταν ότι θα ενισχύονται στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης ως αντανακλαστική στροφή προς το οικείο και το σίγουρο έναντι του αβέβαιου και του ασταθούς (Welzel & Inglehart, 2010). Δύο ερμηνείες τίθενται προς συζήτηση σχετικά με το εύρημα αυτό. Η πρώτη εφορμάται από τη διαπίστωση ότι η Ελλάδα υπήρξε ήδη επί σειρά ετών μάλλον συντηρητική χώρα. Για παράδειγμα, στην κλασική έρευνα του Hofstede (1980) συγκέντρωσε την υψηλότερη βαθμολογία ανάμεσα σε 40 εθνικούς πολιτισμούς στην αξιακή διάσταση της αποφυγής αβεβαιότητας, η οποία περιγράφεται ως χαμηλή ανοχή στις απρόβλεπτες μελλοντικές καταστάσεις και συνοδεύεται από τη συγκρότηση πεποιθήσεων και θεσμών που αποσκοπούν στο να ελέγξουν αυτή τη βασική ανησυχία. Ωστόσο, η κρίση του ελληνικού χρέους ερμηνεύθηκε ακριβώς ως αποτυχία των θεσμών, του κρατικού μηχανισμού και της γραφειοκρατίας που τον στήριξε επί δεκαετίες. Δηλαδή, αμφισβητήθηκε ευθέως το παραδοσιακό μοντέλο διαχείρισης, όπως φαίνεται από τη σταδιακή αποδόμηση της εμπιστοσύνης προς το πολιτικό σύστημα (Verney, 2014). Η ταύτιση των συντηρητικών αξιών με την κρίση είναι πιθανό να οδηγήσει σε αποστασιοποίηση από το κατεστημένο που (θεωρείται ότι) την προκάλεσε και σε αναζήτηση εναλλακτικών αρχών οργάνωσης της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Μια δεύτερη ερμηνεία για την τάση υποχώρησης των συντηρητικών αξιών βασίζεται στη θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας (Festinger, 1962). Καθώς η νόρμα που προσδιορίζει την ασφάλεια δεν είναι απόλυτη, αλλά κατασκευάζεται κοινωνικά, τα άτομα είναι πιθανό να αναπροσαρμόζουν τα επι-

θυμητά επίπεδα της αξίας αυτής μέσα από κοινωνικές συγκρίσεις με άλλα μέλη της εσω-ομάδας. Εάν η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ωθεί τους πολίτες να διαμορφώσουν χαμηλότερες προσδοκίες ασφάλειας, τότε η υποτίμηση της σημασίας της ασφάλειας συντελείται προς μείωση της γνωστικής ασυμφωνίας και λειτουργεί προστατευτικά για τον εαυτό, έτσι ώστε το άτομο να μη νιώσει ευάλωτο από την έκθεση σε συνθήκες υψηλής ανασφάλειας, πάνω στις οποίες έχει περιορισμένη δυνατότητα συμπεριφορικού ελέγχου. Παρόλο που οι δύο προτεινόμενες ερμηνείες δεν είναι δυνατό να κριθούν ως προς τη διαψευσιμότητά τους με βάση τα υπάρχοντα εμπειρικά στοιχεία, θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω έρευνα.

Ο έλεγχος της δεύτερης ερευνητικής υπόθεσης μάλλον περιέπλεξε την εικόνα των ευρημάτων. Ενώ το μοτίβο των συσχετίσεων των αξιών με την ιδεολογία αναμενόταν να παραμείνει σταθερό, και παρά την υποχώρηση της συμφωνίας με τις συντηρητικές αξίες, βρέθηκε ότι οι ίδιες αυτές αξίες (δηλαδή η ασφάλεια, η παράδοση και η παραδοσιακή ηθική) συνδέονται ισχυρότερα με την πολιτική αυτοτοποθέτηση το 2014, συγκριτικά με το 2009. Το αποτέλεσμα αυτό πρέπει να εκτιμηθεί σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η προβλεπτική ισχύς της ιδεολογίας από τις προσωπικές αξίες αυξήθηκε κατά 6% ανάμεσα στους δύο χρόνους μέτρησης. Θα αναφερόμασταν σε περαιτέρω «εξατομίκευση» της πολιτικής συμπεριφοράς (Caprara & Zimbardo, 2004) αν παράλληλα δεν αυξανόταν η αντίστοιχη προβλεπτική ισχύς των κοινωνικοδημογραφικών παραγόντων (κατά 7%). Μια πιο προσεκτική ανάγνωση του συγκεκριμένου ευρήματος δείχνει ότι οι συντηρητικές αξίες οδηγούν σε πιο δεξιό πολιτικό προσανατολισμό κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης.

Συνδέοντας τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την πρώτη και τη δεύτερη ερευνητική υπόθεση διαπιστώνουμε ότι, αν και γενικά παρατηρείται τάση υποχώρησης των συντηρητικών αξιών, τα άτομα που υιοθετούν τις αξίες αυτές οδηγούνται σε πιο συντηρητικές πολιτικές επιλογές. Παρομοίως, οι Malka, Lelkes, Srivastava, Cohen και Miller (2012) βρήκαν ότι η θρησκευτι-

κότητα συνδέεται με τον πολιτικό συντηρητισμό, αλλά αυτό αφορά κυρίως τα άτομα που εμπλέκονται με την πολιτική. Φαίνεται τελικά πως η υπόθεση περί ενεργοποίησης συντηρητικών αντανακλαστικών σε συνθήκες αβεβαιότητας και ανταγωνισμού, την οποία προβλέπουν τα θεωρητικά μοντέλα, λαμβάνει μεν εμπειρική τεκμηρίωση, αλλά μόνο για όσα άτομα υιοθετούν ήδη συντηρητικές αξίες – το οποίο παραπέμπει στην πιθανότητα εμφάνισης πολωτικών τάσεων στην πολιτική ζωή. Τέτοιες τάσεις στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας δεν εκδηλώνονται απαραίτητα μέσα από την εκλογική ψήφο – εξάλλου, λειτουργούν συγχρόνως αντίρροπες δυνάμεις κατακερματισμού του πολιτικού συστήματος με όρους που ήδη περιγράψαμε παραπάνω. Η υποχώρηση του ιδεολογικού περιεχομένου της εκλογικής ψήφου (ιδιαιτέρως της ακροδεξιάς), όπως καταγράφηκε στην παρούσα έρευνα, δηλώνει πιθανώς μια μεταβατική περίοδο, η οποία συνάδει με τη ρευστότητα που εξ ορισμού συνεπάγεται η έννοια της κρίσης.

Η εντύπωση της ρευστότητας ενισχύεται αν λάβει κανείς υπ' όψιν τα μεγέθη των στατιστικών επιδράσεων των ερευνητικών ευρημάτων, τα οποία κυμάνθηκαν σε μάλλον χαμηλά επίπεδα. Η διαπίστωση αυτή δεν εκπλήσσει, καθώς δεν αναμενόταν να καταγραφούν θεαματικές αλλαγές μέσα σε διάστημα λίγων μόλις χρόνων οικονομικής ύφεσης. Τα μοντέλα για τη μεταβολή των αξιών υπογραμμίζουν τη συμβολή της κοινωνικοποίησης στη διαμόρφωση των ατομικών κοσμοθεωριών. Ο διάχυτος κατευθυντήριο ρόλος των αξιών υπονοεί ότι αυτές σχηματίζονται σχετικά νωρίς στην πορεία της ανάπτυξης και αντιστέκονται στην αλλαγή. Για παράδειγμα, οι έρευνες του Inglehart (2008) διεξάγονται σε μεσοδιαστήματα τουλάχιστον 10 ετών για να καταγράψουν σχετικές τάσεις, όπου οι συμμετέχοντες ανήκουν ουσιαστικά σε διαφορετικές γενιές, με αντίστοιχα διαφορετικές εμπειρίες κοινωνικοποίησης. Άλλοι ερευνητές (Duckitt & Sibley, 2010) σημειώνουν ότι ενδέχεται οι ατομικές κοσμοθεωρίες να τροποποιηθούν σε περιόδους σημαντικών κοινωνικών αλλαγών. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι η οικονομική ύφεση στην Ελλάδα πυροδότησε τέτοιες διεργασίες, αυτές είναι πιθανό να αποτυπωθούν πιο καθαρά σε μεγα-

λύτερο βάθος χρόνου και μέσα από τη συγκριτική μελέτη διαφορετικών γενιών.

Η παραπάνω διαπίστωση, από μόνη της, θα αποτελούσε επαρκή λόγο για την επανάληψη της έρευνας στο μέλλον. Υπενθυμίζεται στο σημείο αυτό ότι η ανάγνωση των ευρημάτων μας δεν πρέπει να υπερβεί τους αναπόφευκτους περιορισμούς που θέτει ο συγχρονικός μεθοδολογικός σχεδιασμός. Ομοίως, η εφαρμογή «επιβεβαιωτικών» αναλύσεων (όπως το μοντέλο δομικών εξισώσεων) δεν αναιρεί τον διερευνητικό χαρακτήρα τους, στο πλαίσιο του υπό εξέταση θεωρητικού μοντέλου. Η υιοθέτηση πραγματικά διαχρονικού σχεδιασμού, κατά προτίμηση με μια μελέτη τύπου κοόρτης, θα επέτρεπε την αποτύπωση αιτιωδών σχέσεων. Με την ευκαιρία αυτή, θα ήταν σκόπιμο να συμπληρωθούν μετρήσεις για την εμπειρική καταγραφή της προσλαμβανόμενης απειλής, εφόσον στην παρούσα έρευνα δεν είναι σαφές αν οι συμμετέχοντες το 2014 όντως προσέλαβαν την οικονομική ύφεση ως δυνάμει απειλητική, όπως απορρέει από τις ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν με βάση την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας.

Θα ήταν επίσης ενδιαφέρον να μελετηθεί σε επόμενο χρόνο αν η τάση «επιστροφής» του ρόλου των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων στην ιδεολογία, η οποία καταγράφηκε το 2014, οφείλεται σε συγκυριακούς παράγοντες ή συνδέεται ευρύτερα με τις συνθήκες της κρίσης. Προηγούμενες έρευνες (π.χ. Jansen, Evans, & de Graaf, 2013) έχουν δείξει ότι η ισχύς της ταξικής ψήφου απομειώνεται σταδιακά από τη δεκαετία του 1960 μέχρι τη δεκαετία του 2000, το οποίο αποδίδεται εν μέρει στην επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης. Στη δική μας έρευνα βρήκαμε ότι το χαμηλό εισόδημα «ενεργοποιεί» τη σχέση του επιπέδου εκπαίδευσης με τις αξίες του συντηρητισμού και της αυθυπέμβασης το 2014, ενώ το 2009 αυτές οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές δεν συνδέονταν σημαντικά με τις αξίες. Δεν είναι σαφές (και επίσης χρήζει διερεύνησης) αν τούτο οφείλεται στην υποβάθμιση της προσλαμβανόμενης κοινωνικής θέσης ή σε πραγματικούς οικονομικούς δείκτες, όπως η μείωση των αποδοχών. Πάντως, οι Dorbatz και Kouvertaris (1984) είχαν διαπιστώσει ήδη πριν από 30 χρόνια ότι η ταξική συνειδητότητα αποτε-

λεί σημαντικότερο προβλεπτικό παράγοντα της πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα από ό,τι η κοινωνική θέση. Η θεώρηση αυτή παραπέμπει στην έννοια της σχετικής αποστέρησης (Walker & Pettigrew, 1984). Οι κοινωνικές συγκρίσεις με εξωομάδες ή με παρελθοντικές καταστάσεις είναι δυνατό να αυξήσουν την επίγνωση των ταξικών διαφορών σε περίοδο κρίσης, οπότε οι κοινωνικές ανισότητες εντείνονται.

Όσον αφορά τα δομικά συστατικά της πολιτικής ιδεολογίας, η παρούσα έρευνα επαναβεβαίωσε την ύπαρξη δύο συνιστωσών, οι οποίες εμφανίζονται στη βιβλιογραφία με συναφές περιεχόμενο αλλά διαφορετική ονοματολογία: διατήρηση/αλλαγή του status και αποδοχή/απόρριψη των κοινωνικών ανισοτήτων (Jost και συν., 2009), δεξιόστροφος αυταρχισμός και προσανατολισμός κοινωνικής κυριαρχίας (Duckitt & Sibley, 2010), κανονιστική και ανθρωπιστική κοσμοθεωρία (Nilsson, 2014), συντηρητισμός και αυθυπέμβαση (Schwartz, 1992), υλιστικές και μετα-υλιστικές αξίες (Inglehart, 1971). Επιβεβαίωσε επίσης τη σχέση της ασφάλειας και της συμμόρφωσης με το δεξιό προσανατολισμό, αφενός, και της παγκοσμιότητας και της καλοσύνης με τον αριστερό προσανατολισμό, αφετέρου. Το ίδιο εύρημα αναφέρουν οι Piurko, Schwartz και Davidov (2011) σε πρόσφατη ανάλυση δεδομένων από 20 ευρωπαϊκές χώρες.

Ποιες προεκτάσεις μπορεί να έχουν οι παραπάνω διαπιστώσεις; Σε μια περίοδο σκληρής οικονομικής ύφεσης, όπου δοκιμάζεται η κοινωνική συνοχή και αμφισβητείται το πολιτικό σύστημα, συμμεριζόμαστε τη διαπίστωση των Inglehart και Welzel (2005) ότι η δημοκρατία δεν είναι απλώς ένα σύνολο κανόνων που στηρίζεται στην εύρυθμη λειτουργία των θεσμών και επιβάλλεται από την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας προς τη βάση της. Ενσωματώνει εξ ορισμού μια συγκεκριμένη αντίληψη για την ανθρώπινη φύση που προϋποθέτει την πολιτική χειραφέτηση και, άρα, την εδραίωση των δημοκρατικών αρχών από το ατομικό επίπεδο προς ανώτερες ιεραρχικές βαθμίδες. Ο εντοπισμός και η ανάδειξη των αξιών που προάγουν αυτή τη σχέση δεν είναι μόνο υπόθεση των κοινωνικών επιστημόνων, αλλά αφορά κάθε συνειδητό πολίτη.

Βιβλιογραφία

- Aiken, L. S., & West, S. G. (1991). *Multiple regression: Testing and interpreting interactions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Byrne, B. M. (2004). Testing for multigroup invariance using AMOS Graphics: A road less traveled. *Structural Equation Modeling*, 11, 272-300. doi:10.1207/s15328007sem1102_8
- Caprara, G.-V., Vecchione, M., Schwartz, S. H., Bain, P., Basilevnt, C., Bianchi, G., Caprara, M. G., Cieciuch, J., Mamali, C., Manzi, J., Pavlopoulos, V., Posnova, T., Schoen, H., Silvester, J., Taberner, C., Torres, C., & Verkasalo, M. (submitted). Relations of religiosity and basic values with ideology and voting choice: Empirical evidence from fifteen countries. *European Journal of Social Psychology*.
- Caprara, G.-V., & Zimbardo, P. (2004). Personalizing politics. *American Psychologist*, 59, 581-594. doi:10.1037/0003-066X.59.7.581
- Dobratz, B., & Kourvetaris, G. (1984). Class consciousness and political attitudes among Athenians. *Sociological Inquiry*, 54, 432-448. doi:10.1111/j.1475-682X.1984.tb00068.x
- Duckitt, J., & Sibley, C. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78, 1861-1893. doi: 10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x
- Festinger, L. (1962). Cognitive dissonance. *Scientific American*, 207 (4), 93-107.
- Gouveia, V., & Ros, M. (2000). Hofstede and Schwartz's models for classifying individualism at the cultural level: Their relation to macro-social and macro-economic variables. *Psicothema*, 12 (Supl. 1), 25-33.
- Hofstede, G. (1980) *Culture's consequences*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6, 1-55. doi:10.1080/10705519909540118
- Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review*, 65, 991-1017. doi:10.2307/1953494
- Inglehart, R. (2008). Changing values among Western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1-2), 130-146. doi:10.1080/01402380701834747
- Inglehart, R., & Baker, W. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19-51.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Jansen, G., Evans, G., & de Graaf N.-D. (2013). Class voting and left-right party positions: A comparative study of 15 Western democracies, 1960-2005. *Social Science Research*, 42, 376-400. doi:10.1016/j.ssresearch.2012.09.007
- Jost, J. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61, 651-670. doi:10.1037/0003-066X.61.7.651
- Jost, J., Federico, C., & Napier, J. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307-337. doi:10.1146/annurev.psych.60.110707.163600
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M., & Stuckler, D. (2014). Greece's health crisis: From austerity to denialism. *Lancet*, 383, 748-753. doi:10.1016/S0140-6736(13)62291-6
- Lind, J. T. (2010). Do the rich vote conservative because they are rich? *Review of Economics and Institutions*, 1(2), article 5. doi:10.5202/rei.v1i2.5
- Malka, A., Lelkes, Y., Srivastava, S., Cohen, A., & Miller, D. (2012). The association of religiosity and political conservatism: The role of political engagement. *Political Psychology*, 33, 275-299. doi:10.1111/j.1467-9221.2012.00875.x
- Nilsson, A. (2014). Humanistic and normativistic worldviews: Distinct and hierarchically structured. *Personality and Individual Differences*, 64, 135-140. doi:10.1016/j.paid.2014.02.037
- Παυλόπουλος, Β., & Vecchione, M. (2014). Ανιχνεύοντας το αξιακό υπόβαθρο της πολιτικής συμπεριφοράς. *Ψυχολογία*, 21 (1), 75-94.
- Piurko, Y., Schwartz, S. H., & Davidov, E. (2011). Basic personal values and the meaning of left-right political orientations in 20 countries. *Political Psychology*, 32, 537-561. doi:10.1111/j.1467-9221.2011.00828.x
- Rousopoulos, V. (2011). The crisis of values in Greece today: An economic approach on basis and in

- confrontation with the order theory. *Practical Issues in Management and Economics*, 4 (1), 94-102.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 25, pp. 1-65). New York, NY: Academic Press. doi:10.1016/S0065-2601(08)60281-6
- Schwartz, S. H., Caprara, G.-V., & Vecchione, M. (2010). Basic personal values, core political values, and voting: A longitudinal study. *Political Psychology*, 31, 421-452. doi:10.1111/j.1467-9221.2010.00764.x
- Schwartz, S. H., Caprara, G.-V., Vecchione, M., Bain, P., Bianchi, G., Caprara, M., Cieciuch, J., Lönnqvist, J.-E., Kirmanoglou, H., Baslevent, C., Mammali, C., Manzi, J., Pavlopoulos, V., Posnova, T., Schoen, H., Silverster, J., Tabernero, C., Torres, C., Verkasalo, M., J.-E., Vondrakov, E., Welzel, C., & Zelenki, Z. (2013). Basic personal values constrain and give coherence to political values: A cross-national study in 15 countries. *Political Behavior*. [AOP] doi:10.1007/s11109-013-9255-z
- Schwartz, S., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., & Harris, M. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519-542. doi:10.1177/0022022101032005001
- Τσέλλου, Σ., Καζάκος, Π., Ρηγίνος, Μ., & Λιαργκόβας, Π. (2014). *Πολιτικές ελάχιστου εισοδήματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα: Μια συγκριτική ανάλυση*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων & Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους.
- Vecchione, M., Schwartz, S. H., Caprara, G.-V., Schoen, H., Cieciuch, J., Silverster, J., Bain, P., Bianchi, G., Kirmanoglu, H., Baslevent, C., Mammali, C., Manzi, J., Pavlopoulos, V., Posnova, T., Torres, C., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Vondrakov, E., Welzel, C., & Alessandri, G. (2014). Personal values and political activism: A cross-national study. *British Journal of Psychology*. [AOP] doi:10.1111/bjop.12067
- Verney, S. (2014). 'Broken and can't be fixed': The impact of the economic crisis on the Greek party system. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 49, 18-35. doi:10.1080/03932729.2014.877222
- Walker, I., & Pettigrew, T. F. (1984). Relative deprivation theory: An overview and conceptual critique. *British Journal of Social Psychology*, 23, 301-310. doi:10.1111/j.2044-8309.1984.tb00645.x
- Welzel, C., & Inglehart, R. F. (2010). Agency, values, and well-being: A human development model. *Social Indicators Research*, 97, 43-63. doi:10.1007/s11205-009-9557-z
- World Bank (2011). *Migration and remittances factbook 2011* (2nd ed.). Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. Available from <http://sitere-sources.worldbank.org/INTLAC/Resources/Factbook2011-Ebook.pdf>

Value crisis or the values of crisis: Stability and change of personal and political values in Greece of recession

VASSILIS PAVLOPOULOS¹

ABSTRACT

This study aimed to explore patterns of stability and change of personal values, political values and ideology in Greece during the economic crisis. Based on the modernization theory (Inglehart, 1971, 2008) and the dual process motivational model for the determinants of political ideology (Duckitt & Sibley, 2010), we hypothesized that the perception of crisis as threatening will lead to a decrease in the importance of anxiety-free values and a shift towards conservatism. We also studied the relations between values and ideology, along with a structural model of these relationships on the basis of the theory across two time points. The sample consisted of 385 subjects (52% women, mean age 41.7 years) in 2009 and 521 subjects (50% women, mean age 38.7 years) in 2014. Participants filled in self-report questionnaires on their basic personal values (Schwarz et al., 2001), core political values (Schwarz et al., 2010) and political self-placement (left/right). Findings provided only partial support to the research hypotheses: a decline was found in self-transcendence values (universalism, equality), but at the same time in conservative values (tradition, conformity, security) as well, although the effect sizes were generally small. Agreement with conservative values led to stronger right political orientation at the second time point (2014). The stability of a two-component model of values and ideology was confirmed, consisting of openness vs. resistance to change, on one hand, and acceptance vs. rejection of inequality, on the other.

Keywords: Personal values, Political values, Political self-placement, Stability and change, Recession.

1. Address: Department of Psychology, National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece.
E-mail: vpavlop@psych.uoa.gr